लाचार विचारवंत

समाजरचना, समाजाची जडणघडण करण्याचे महत्वाचे काम विचारवंत करत असतात. हे सच्चे विचारवंत कुणाचीही भीडमर्यादा न राखता आपली मते निर्भयपणे मांडत असतात. पाश्चात्य जगतात विचारवंतांची ही मालिका सॉक्रिटिसपासून कार्ल मार्क्सपर्यंत दिसते. या भरतभूमीला तर हजारो वर्षांच्या विचारवंतांच्या मालिकेने तत्वज्ञांची भूमि असे अढळ स्थान मिळाले. विचारवंत हा राजहंसाप्रमाणे नीर-क्षीर विवेक करून ज्ञानाच्या मूलभूत गाभ्यावर लक्ष केंद्रित करीत असतो. पण असा विचारवंत आज फार दुर्मिळ झाला आहे. प्रवाहाबरोबर वाहात जाणारे आजचे विचारवंत कुणाच्या तरी वैयक्तिक स्वार्थासाठी आपली बहुमूल्य विचारशक्ती खर्च करताना दिसतात. अशा या लाचार विचारवंतांची स्थिती दर्शवणारा हा लेख.

मारुती अवदी

अनुवाद - प्रल्हाद वडेर

जो इतिहासाला कलाटणी देतो आणि मानवजातीचे भवितव्य घडवती त्यालाच विचारवंत म्हणतात. विचारवंत हा अभिरुचीचा शिल्पकार आणि संस्कृतीचा अग्रदूत असतो. चारित्र्य, शील आणि बुध्दी ही त्याची साधने असतात. त्यांच्या सहाय्याने तो निसर्गाची रहस्ये आणि मानवाची चांगली आणि वाईट कृत्ये यांचे विश्लेषण करतो. अहंकार, ढोंगीपणा आणि पोकळ डौल विचारवंतांना स्पर्शही करू शकत नाहीत. ही खालच्या पातळीवरच्या लोकांची लक्षणे असतात. विचारवंत सदैव निर्भय असतो. शाब्दिक लपंडाव व लपवाछपवी न करता तो आपले विचार मांडतो. त्यामुळे जगाच्या इतिहासात सच्चे विचारवंत फारच कमी आहेत यात कांहीच नवल नाही. केवळ विद्वत्तेमुळे कोणीही विचारवंत होत नसतो. विचारवंत आणि विद्वान यांच्यातला फरक असली आणि नकली हिऱ्याप्रमाणे असतो. विद्वान केवळ ज्ञानाचा भारवाहक असतो. शब्दच्छल, क्लिष्ट विवेचन व शुष्कचर्चा यातच विद्वान धन्यता मानतो. विचारवंत राजहंसाप्रमाणे नीर आणि क्षीर वेगळे करून ज्ञानाच्या मूलभूत गाभ्यावर आपले लक्ष केंद्रित करतो.

दुर्गणांचे आणि दुष्टांचे निर्दालन करणे हे विचारवंतांचे आद्य कर्तव्य असते. जगातील सर्व देशांत आणि सर्व समाजात मुठभर स्वार्थी आणि आपमतलबी लोक बहुसंख्यांच्या शोषणावर चैनी आणि विलासी जीवन जगतात. विचारवंत या संभावितांचा बुरखा फाडतात व अन्यायाविरुध्द आवाज उठवतात. ते निरोगी आणि निकोप समाजरचनेचे भुकेले असतात. आपल्या देशांतल्या दुर्बलातल्या दुर्बल माणसाला सुखाने जगता यावे म्हणून हे महात्मे झटतात. आपल्या देशाच्याद्वारे ते वैश्विक समाजापर्यंत पोचतात. जरी त्यांची कृती स्थानिक स्वरुपाची असली तरी त्यांचे विचार वैश्विक असतात. कुठल्याही राष्ट्राची आणि कुठल्याही समाजाची प्रतिष्ठा अखेर त्यांच्यातील विचारवंतांच्या दर्जावर ठरविली जाते.

स्थूलदृष्टीने पाश्चात्य देशात विचारवंतांची मालिका सॉक्रिटिसपासून सुरू होते आणि कार्लमार्क्सपाशी संपते. या दोन ध्रुवामध्ये कांही थोर विचारवंत दिसतात. त्यांनी विश्वाच्या सांस्कृतिक भांडारात मौलिक भर घातली आहे. प्लेटो आणि प्लूटार्च, मायकल अँजेलो, राफायेल कोपर्निकस, गॅलीलियो, रुसो आणि व्होल्टेर, शेक्सपीयर, शेले, दांते, गये, बीथोव्हेन, मोझार्ट, कांट, डार्विन, गीबन, रकि न्यूटन, आइनस्टाईन, मेझिनो, लेनिन हे विचारवंत उल्लेखनीय आहेत. त्यांनी आपले जीवन तत्व, कला, शिल्पकला, वाङमय आणि शास्त्र यांच्या उन्नतीसाठी समर्पित केले. मानवाचे मानवाकडून होणाऱ्या तऱ्हेतऱ्हेच्या शोषणाचा त्यांनी उहापोह केला. फ्रेंच आणि रशियन ह्या आधुनिक काळातील दोन महान क्रांत्या या विचारवंतांनीच घडविल्या. दुर्दैवाने ह्या दोन्ही क्रांत्यांची मधुर फळे सामान्य माणसांना अजून मिळाली नाहीत. खरे म्हणजे ह्या दोन्ही क्रात्यांनी त्यांचा प्रर्वतकांचा शुध्द विश्वासघात केला आहे. आपल्या काळातील मानवी स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्क कुठल्याही देशात परिपूर्ण नाहीत. पण या विचारवंतांच्या प्रयत्नाअभावी या मर्यादित स्वातंत्र्यालाही आजचा मानव पारखा झाला असता.

प्राचीन भारतात अत्युच प्रकारच्या विचारवंतांची एक विशाल मालिकाच दिसते. त्यांच्यामुळे जगाच्या सांस्कृतिक नकाशावर भारत भूमीला तत्वज्ञांची भूमी म्हणून अढळ स्थान मिळाले. उपनिषदकर्ते, वाल्मिकी आणि व्यास बुध्द आणि शंकर कालिदास आणि भवभूती यांच्या विचारात व लेखनात 'सत्यं शिवं सुंदरम्' चा आविष्कार दिसतो. मॅक्समुल्लर म्हणतात की, 'ग्रीक, रोमन आणि ज्यू विचारांवर संपूर्णतः पोसलेल्या युरोपला आपले आंतरिक जीवन परिपूर्ण व वैश्विक करण्यासाठी कोणत्या वाङमयाच्या अभ्यासाची जरूर आहे असे मला कोणी विचारले तर मी फक्त भारताकडेच बोट दाखवीन.' कोणार्क आणि खजुराहो, मदुराई आणि सांची येथील देवालये, अजिंठ्याची शिल्पे व भित्तीचित्रे, सारनाथाचे विहार आणि गोमटेश्वराचा प्रचंड पुतळा ही प्राचीन भारतीयांची कामगिरी काळाच्या आणि माणसांच्या विध्वंसक प्रवृत्तींना पुरून उरली आहेत.

१८५७ ते १९४७ चा कालखंड आधुनिक भारताच्या जीवनातील अत्यंत संकटमय होता. या काळात इंग्रजांनी भारतीयांना अंतःर्बाह्य गुलाम बनविण्यासाठी नाना क्लृप्त्या व पाशवी बळाचा उपयोग केला. पण भारताच्या सुदैवाने याच कालखंडात कांही थोर विचारवंत या देशात जन्मले. त्यांचे शील, निष्ठा, बुध्दिमत्ता, त्याग आणि सेवा अजोड होती. मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडण्यात त्यांचे जीवन व शक्ती खर्च झाली. या विचारवंतात बंकीमचंद्र, स्वामी दयानंद स्वरस्वती, स्वामी विवेकानंद, लोकमान्य टिळक, योगी अरविंद, स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि महात्मा गांधी अग्रणी आहेत.

बंकीमचंद्र भारतीय राष्ट्रवादाचे कवी होते. त्यांचा राष्ट्रवाद पाश्चात्य, राष्ट्रवादासारखा संकुचित नव्हता. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे भारतीय संस्कृतीचे मुख्य ध्येय आहे. ह्या तत्वज्ञांच्या भूमीच्या स्वातंत्र्याशिवाय जागतिक शांतता आणि मानवजातीचे कल्याण कधीही होणार नाही हा बंकीमचंद्रांचा विचार होता. 'वंदे मातरम्' हेच भारताचे खरे राष्ट्रगीत आहे. ह्या गीताने कोवळ्या मुलांना आणि तरुण क्रांतिकारकांना इतिहासातील सर्वात बलाढ्य वसाहतवाद्यांना आव्हान देण्याची आणि हसत हसत मृत्यूला सामोरे जाण्याची शक्ती दिली. वेद हे भारतीय संस्कृतीचा व अस्मितेचा पाया आहेत. ज्ञानाच्या इतिहासात जगातील मानवाचा सखोल आणि गंभीर चिंतन करण्याचा 'वेद' हा पहिला प्रयत्न आहे. वेदांची निर्मिती ही भारताची विश्वाला महान देणगी आहे त्यामुळे भारताचा तेजोभंग करण्यासाठी इंग्रजांनी पध्दतशीरपणे वेदांचा विपर्यास केला. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी ह्या विपर्यासाचा बिमोड केला व भारताचा स्वाभिमान जागृत केला.

ब्रिटिशांच्या सत्तेने दिपून भारतीयांनी त्यांचे अनुकरण करण्याचा निर्णय घेतला आणि अंधानुकरणात आपले स्वत्व गमाविले. भारतातील इंग्रजांचे राज्य हे 'ईश्वरी वरदान' आहे असे त्यांचे भारतीय भाट सांगू लागले. संस्कृतीच्या शिखरांवरून भारत विकृतीच्या खोल दरीत कसा पडला? भारताच्या ह्या अधःपतनाचे कारण काय? यावर स्वामी विवेकानंदांनी विचार केला. देशभक्ती म्हणजे फक्त मातृभूमीचे प्रेम नसून आपल्या देशबांधवांची उन्नती करण्याची उत्कट इच्छा असा निष्कर्ष विवेकानंदांनी काढला. तुम्हाला देव जाणावयाचा असेल तर मानवाची सेवा करा, नारायणाला मिळावयाचे असेल तर दरिद्री नारायणाची सेवा केलीच पाहिजे असे ते म्हणाले. स्वामी विवेकानंदापूर्वी आणि नंतर अनेक भारतीय युरोप अमेरिकेत गेले आणि जातात. पण आजपर्यंत फक्त विवेकानंद हे एकमेव भारतीय आहेत की जे परदेशात घेण्याकरता नसून देण्याकरता गेले.

'स्वराज्य हा आपला जन्मसिध्द हक्क आहे' हा महामंत्र लोकमान्य टिळकांना सापडला. टिळकांचे आयुष्य इंग्रजांनी आणि त्यांच्या भारतीय भाटांनी ब्रिटिशांच्या तथाकथित सद्गुणांची जी गाथा तयार केली होती तिचा खोटेपणा पटविण्यात खर्च झाले. ब्रिटिशांनी टिळकांवर अनेक खटले भरले. अनेक प्रकारे त्यांचा शारीरिक व मानसिक छळ केला पण ह्यात ब्रिटिशांच्या न्यायसंस्था, त्यांच्या न्यायाधिशांचा निःपक्षपातीपणा, ब्रिटिशांचे वृत्तपत्र स्वातंत्र्याविषयीचे प्रेम आणि विद्यापीठातील विचार स्वातंत्र्य ह्यांचे खरे स्वरुप भारतीय जनतेसमोर आले. टिळकांनी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे आणि राजवटीचे अंतरंग उघड केले. टिळकांचे 'गीतारहस्य' व आर्यांचे वसतिस्थान हे दोन ग्रंथ त्यांच्या अप्रतिम बुध्दीची स्मारके आहेत. योगी अरविंद म्हणजे भारतीय क्रांतीच्या आकाशांतील अत्यंत तेजस्वी तारा आहे. बंकीमचंद्र राष्ट्रवादाचे कवी होते तर योगी अरविंद राष्ट्रवादाचे थोर तत्ववेत्ते होते. अरविंदांची राष्ट्रवादाची तत्वप्रणाली राज्यशास्त्राच्या विचारात महत्वाची भर आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर सर्वश्रेष्ठ क्रांतिकारक आणि इतिहासकार होते. खुद्द लंडनमध्ये ब्रिटिश साम्राज्याचे वाभाडे काढणारा हा ज्वलंत देशभक्त होता. खरा इतिहासकार आपल्या राष्ट्राच्या आत्म्याची वैश्विक संस्कृतीशी सांगड घालतो. सावरकर उच्च इतिहासकार होते. त्यांचे १८५७ च्या संग्रामाचे विश्लेषण मार्मिक आहे. आजच्या इतिहासकारांनी इतिहासाचा अर्थ कसा लिहावा हे सावरकरांकडून शिकावे. जर भारतीयांनी त्यांच्या प्राचीन व अर्वाचिन इतिहासापासून योग्य धडे घेतले असते तर देशाची आजची दुर्दशा खात्रीने झाली नसती. इ. स. १९१९ मध्ये भारत एक मार्ग चुकलेला वाटसरू होता. ब्रिटिश राजवट ही न पाळलेल्या आश्वासनांची एक प्रदीर्घ नोंद होती. जहाल आणि मवाळ हे दोघेही निराशेच्या गर्तेत चाचपडत होते. ह्या कठीण वेळेस भारताच्या राजकीय क्षितिजावर गांधीजींचा उदय झाला. महात्मा गांधींनी 'सैतानी राजवट' या शब्दात ब्रिटिश राज्याचा धिक्कार केला. ह्या सैतानी राजवटीने आपल्या सुंदर देशाची अध्यात्मिक, नैतिक व आर्थिक हलाखी कशी केली हे गांधीजींनी जगाला दाखविले. ह्या विचारवंतामुळेच १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला.

भारताच्या दुर्दैवाने स्वराज्यात रुपयाच्या अवमूल्यनापेक्षा विचारवंतांचे अवमूल्यन अधिक झाले आहे हे गेल्या चाळीस वर्षांच्या अनुकंपनीय परिस्थितीवरून दिसते. स्वराज्यात सच्चा विचारवंत हा गीर-सिंहाइतकाच दुर्मिळ आहे. विचारवंतांचा अधःपात आणि ऱ्हास ही जागतिक वस्तुस्थिती आहे हे खरे आहे. आमच्या काळातील ज्ञान आणि विज्ञान यांना जन्म देणारे असे ज्यांचे वर्णन केले जाते त्या युरोप आणि अमेरिकेत सुध्दा आज उत्कृष्ट दर्जाचे विचारवंत तर सोडाच पण प्रथम दर्जाचे भाष्यकारही आढळत नाहीत. जेव्हा आपण युरोप अमेरिकेतील विचारवंतांचे व त्यांचे अनुकरण करणाऱ्या भारतीयांचे लेखन वाचतो तेव्हा जनावरांचा छळ करणाऱ्या विरुध्द जशा संस्था असतात तशा वाचकांचा छळ करणाऱ्या विरुध्द ही संस्था असल्या पाहिजेत असे तीव्रतेने वाटते.

विचारवंतांच्या अधःपतनाला ते स्वतःच जबाबदार आहेत. विचारवंतांना तत्वापेक्षा चैनी आणि विलासी जीवनाची सुटलेली हाव हेच त्यांच्या लाचारीचे खरे कारण आहे. आजच्या जगात त्यांचे तीन वर्ग दिसतात. ते म्हणजे दरबारी विचारवंत (Establishment intellectuals) व्यापारी विचारवंत (Business house intellectuals) आणि परावलंबी विचारवंत (Dependancy intellectuals) राजेशाही गेली आणि लोकशाही आली पण दरबार तिथेच राहिला. दरबारी विचारवंत हे उगवत्या सूर्याचे पुजारी असतात. राज्यकर्त्यांच्या मर्जीप्रमाणे लिहिण्यात यांचा हातखंडा

(पान ५ पाहा)

लाचार विचारवंत

(पान ४ वरून)

असतो. त्यामुळे ते सरकारी प्रचारक होतात. सरकारची भाटगिरी करणाऱ्यांना राज्यपाल व राजदूत नेमतात. दरबारी विचारवंतांची सरकारी संस्था, कमिट्या व कमिशने यावर वर्णी लावली जाते आणि त्यांच्या मलिद्याचा प्रश्न परभारे सोडविला जातो.

व्यापारी विचारवंतांच्या नशिबाची सांगड व्यापारी संस्थांच्या नशिबाशी घातलेली असते. बुडत्या बोटीला सोडून उंदीर जसे पळून जातात तसेच हे व्यापारी विचारवंत सदैव सधन व्यापाऱ्यांच्या शोधात असतात. व्यापारी विचारवंत 'मानवी हक्कांचे' कट्टर पुरस्कर्ते म्हणून मिरवतात. त्यांचे 'मानवी हक्कावरील' प्रेम किती बेगडी आहे हे 'भोपाळ दुर्घटनेने' सप्रमाण दाखविले आहे. पाच वर्षे उलटली तरी सुध्दा मेलेल्या माणसांच्या कुटुंबियांना व जिवंतपणी मरण यातना भोगत पडलेल्या हजारो अजाण पुरुष स्त्रिया आणि मुलांना अजून नुकसान भरपाई मिळाली नाही. पण ज्या व्यापारी विचारवंतांनी Union carbide company च्या आणि भारत सरकारच्या वतीने भारतात आणि अमेरिकेत कोर्ट कचेरी केली त्यांनी कोट्यवधी रुपयांची कमाई या पाच वर्षात केली. जनतेवर कोसळणाऱ्या दैवी आणि मानवी आपत्ती ह्या व्यापारी विचारवंतांना सुवर्णसंधी असतात. 'मानवी हक्काच्या' नावाखाली व्यापारी विचारवंत आपले उखळ पांढरे करून घेतात. परावलंबी विचारवंत परकीय यन्त्यांच्या आश्रयावर जगतात. त्यामुळे ते परधार्जिणे असतात. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची भूमिका अलिप्ततेची आहे त्यामुळे भारतात परावलंबी विचारवंतांची मोठी चलती आहे. भारताप्रमाणे हे भारतीय परावलंबी विचारवंत कोणत्याही प्रकारच्या अटी नसलेल्या मदतीचा आग्रह धरीत नाहीत फक्त अटी आणि अटींचे धागेदोरे लोकांना कळू नयेत एवढाच त्यांचा आग्रह असतो. सध्या भारतात परावलंबी विचारवंतांचा तनखा धार्मिक आणि सांस्कृतिक संस्था, मिशनरी संस्था, तथाकथित संशोधन केंद्रे, विद्यापीठे, आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय फौंडिशर्नस मार्फत दिला जात आहे.

आश्रयावर जगणारे विचारवंत पवनकोंबडे (weather cocks) असतात. आजचा विचारवंत नगण्य आहे याचे कारण त्यांच्या बुध्दीचा अभाव आहे असे नाही तर त्यांच्यात शील आणि चारित्र्याचा अभाव हे आहे. विचारवंताकडून खऱ्या विचारांची अपेक्षा असेल तर समाजाने त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. गुरुदेव द्रोणाचार्यांचे 'अर्थस्य पुरुषोः दासः' हे विचारवंतांच्या लाचारीवर मार्मिक भाष्य आहे. -विचारवंत त्याच्या आश्रयदात्याचा प्रतिध्वनी असावा काय? आश्रितपणाच्या लाचारीतून त्याची सुटका कशी करावी? राज्यकर्ते, सत्ताधारी आणि धनिकांची हांजी हांजी विचारवंतांनी केलीच पाहिजे काय? विचारवंताविषयी हे प्रश्न जगातल्या सर्व देशांना भेडसावत आहेत भारताला हे प्रश्न अधिक तीव्रतेने भेडसावतात.